

КНИЖНА ЛЕКСИКА ЯК СЕГМЕНТ ТЛУМАЧНОГО СЛОВНИКА

У статті розглядаються особливості тлумачення певних груп слів, які відносяться до книжної лексики, аналізується зв'язок полісемантичності слів та їх стильової віднесеності.

Ключові слова: книжна лексика, словникова стаття, тлумачення, позначка.

У даній статті в загальному вигляді ставиться проблема тлумачення стилістично забарвленої лексики в тлумачному словнику. Ця проблема знаходиться в руслі актуальних досліджень, оскільки стилістично забарвлена, зокрема книжна лексика складає значну частину вокабуляру сучасної української мови, яка постійно поновлюється і потребує адекватного тлумачення.

Проблеми тлумачення стилістично забарвленої лексики розглядали такі дослідники, як В.О. Балог [1], Л.Ю. Бурківська [2], Т.І. Жила [3], Е.Ш. Меметова [4] та інші, але, наскільки нам відомо, комплексне дослідження особливостей побудови дефініцій стилістично забарвленої лексики у словнику ще не було проведено. Метою даної статті є аналіз та синтез особливостей побудови словникових статей до слів зі стилістичним забарвленням в однотоному «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» [5].

Ми проаналізували кількість слів, які мають ті чи інші позначки, які відносять їх до книжної лексики, на кожній десятій сторінці Словника. Загальна кількість проаналізованих сторінок склала 142, на яких представлено 3976 слів з тими чи іншими позначками. Таким чином, середня кількість слів з позначками, що відносять слова до групи книжної лексики, складає приблизно 28 на кожній сторінці, або приблизно 27 відсотків від загальної кількості слів.

У словнику більшість слів нейтральні, стилістичну ж належність його визначає порівняно невелика кількість стилістично забарвленої лексики. Серед перелічених вище різновидів лексики можна виділити кілька окремих груп:

- 1) поетична лексика;
- 2) наукова лексика;
- 3) спеціальна лексика.

Поетична лексика вживається лише в художньому стилі, має здебільшого урочисте, піднесене забарвлення. До цієї групи лексики відносяться слова з наступними позначками: *поет.* (поетичне), *міф.* (міфологія), *нар.-поет.* (народно-поетичне), *уроч.* (урочисте). Можна зазначити, що перша позначка є домінантою цієї групи, тоді як інші позначки являють собою її різновиди.

ЗВИТЯГА, -и, ж., уроч. 1. Перемога в бою, у війні. // Героїчний подвиг. 2. Досягнення, успіх, здобуті подоланням труднощів у чому-небудь, наполегливою працею, демонструванням свого мистецтва і т. ін.

ЧАРОЦВІТ, -у, ч., заст., поет. За давніми уявленнями слов'ян – квітки (цвіт) дикої папороті, які нібито мають у собі щось чародійне.

Наукова лексика – слова, характерні для наукового стилю. До наукової лексики, на нашу думку, можна віднести слова, пов'язані з певними науковими напрямками чи конкретними науками. Перелічимо їх: *наук.* (наука), *археол.* (археологія), *астр.* (астрономія), *біол.* (біологія), *біох.* (біохімія), *бот.* (ботаніка), *геогр.* (географія), *геод.* (геодезія), *геол.* (геологія), *гідр.* (гідрологія), *ек.* (економіка), *ент.* (ентимологія), *етн.* (етнографія), *зоол.* (зоологія), *іст.* (історія), *іхт.* (іхтіологія), *карт.* (картографія), *лінгв.* (лінгвістика), *літ.* (література, літературознавство), *лог.* (логіка), *мат.* (математика), *мех.* (механіка), *орн.* (орнітологія), *перекл.* (перекладознавство), *псих.* (психологія), *ритор.* (риторика), *соц.* (соціологія), *стат.* (статистика), *фіз.* (фізика), *фізіол.* (фізіологія), *філос.* (філософія), *філ.* (філологія), *хім.* (хімія), *юр.* (юриспруденція). Наведемо ще кілька прикладів.

РИТМОМЕЛОДИКА, -и, ж., лінгв. Членування мови відповідно до певних інтонаційних та ритмічних моделей. // Побудова речень мови за інтонаційними (пониження і підвищення голосу) і ритмічними (питальні, окличні, розповідні речення) моделями

МІКРОЦЕФАЛ, -а, ч. 1. антр. Людина з ненормально малою, недорозвиненою головою; прот. макроцефал. 2. перен. Людина, не здатна вирішувати великі проблеми.

Домінантою цієї групи лексики є позначка «наук.».

Особливої уваги при лексикографічній фіксації потребує термінологічна лексика, яка має певні особливості функціонування у мові.

МЕРСЕРИЗОВАНИЙ, -а, -е, спец. Дієприкм. пас. мин. ч. до мерсеризувати.

МЕРСЕРИЗУВАТИ, -ую, -уши, недок. і док., перех., спец. Підавати мерсеризації.
Мерсеризувати сатин.

МЕРСЕРИЗУВАТИСЯ, -ується, недок. і док., спец. 1. Підаватися мерсеризації. 2. тільки недок. Пас. до мерсеризувати

Стилістична характеристика спеціальних слів у загальномовному тлумачному словнику здійснюється двома рівноправними способами: через текст тлумачення та через відповідну позначку, текстову або скорочену (ремарку). Одним із основних завдань сучасної лексикографії в частині, що стосується функціонально-стильової інтерпретації галузевої лексики, є створення єдиної системи засобів стилістичної характеристики та вироблення чітких критеріїв добору спеціальних слів до реєстру словника. На сьогоднішній день не існує єдиного критерію, за яким фіксується та характеризується галузева лексика в загальномовному тлумачному словнику як у семантичному аспекті, так і в стилістичному. Ці питання в лексикографії розв'язуються шляхом синтезу теоретичних напрацювань і попереднього досвіду вітчизняної та зарубіжної практики укладання подібних словників. Таким чином, методологія семантико-стилістичної характеристики розробляється укладачами для кожного створюваного словника окремо. Зазначимо, що ремаркування має пріоритет серед інших видів стилістичної характеристики, оскільки дає змогу лаконічного опису слова, уникнення енциклопедичності, а також має перспективи застосування при розробленні програмного забезпечення для електронних версій словників.

ПЛАНТАЖ, -у, ч., с. г., сад. Глибокий обробіток ґрунту (головним чином під виноградники та інші плодові насадження).

Спеціальна, або галузева, лексика представлена в словнику за допомогою наступних ремарок: *архит.* (архітектура), *буд.* (будівництво), *військ.* (військова справа), *гірн.* (гірнична справа), *дипл.* (дипломатія), *друк.* (друкарська справа), *ел.* (електрика), *жив.* (живопис), *зал.* (залізничний термін), *кін.* (кінематографія), *кул.* (кулінарія), *мет.* (металургія), *мисл.* (мисливство), *мист.* (мистецтво), *мор.* (морська справа), *муз.* (музика), *політ.* (політика), *радіо*, *рел.* (релігія), *риб.* (рибальство), *сад.* (садівництво), *спорт.* (спорт), *театр.* (театр), *текст.* (текстиль), *тех.* (техніка), *фарм.* (фармацевтика), *фізк.* (фізична культура), *фот.* (фотографія), *шах.* (шахмати), *юр.* (юриспруденція).

ОТОЛІТИ, -ів, мн. (одн. отоліт, -у, ч.), анат. Тверді утворення в слухових пухирцях або в лабіринті у внутрішньому вусі, які є частиною органа рівноваги у людини і тварин.

Домінантою даної групи можна вважати позначку «спец» та, як певний синонім до неї, – «тех.».

ЗАДИРКА, -и, ж., спец. Задерте місце, шершавість, гострий виступ на гладкій поверхні (дерева, металу і т. ін.).

Певну роль у лексичному складі Словника відіграє офіційно-ділова лексика, тобто слова та словосполучення, в тому числі й словосполучення-кліше, що вживаються в офіційно-діловому стилі. У дослідженому нами Словнику ця група книжної лексики представлена позначками «канц.» (канцелярське слово).

До книжної лексики належать також історизми, які можуть відноситися до різних функціональних стилів. Прикладом цієї групи слів можуть слугувати наступні словникові статті:

САЖЕНЬ, -жня, ч., заст. 1. Давня східнослов'янська лінійна міра, яка вживалася до запровадження метричної системи мір; з 18 ст. дорівнювала 3 аршинам, або 2,134 м. <> Косовий сажень – міра довжини, що дорівнює відстані між кінчиком середнього пальця витягнутої вгору і убік правої руки і носком відставленої убік лівої ноги чи навпаки. Маховий сажень – міра довжини, що дорівнює відстані між кінчиками середніх пальців розкинутих рук. Погонний сажень – лінійна міра, що дорівнює одному сажневі. 2. Ця лінійна одиниця, вживана для виміру площі. 3. Кількість (об'єм) чого-небудь, що дорівнює цій одиниці (кубічній). 4. Спеціально виготовлена мірка, що відповідає цій лінійній одиниці і використовується для різних вимірів. 5. тільки мн., спорт. Спосіб плавання на грудях, під час якого плавець по черзі викидає над водою то одну, то іншу випростану руку.

Архаїзми здебільшого є важливим засобом створення урочистості, піднесеності оповіді або виявляють ставлення зневаги, іронії та сарказму до зображуваного. Групу архаїчної лексики утворюють старослов'янізми, церковнослов'янізми та лексика староукраїнської мови.

ИКАВКА, ИКАННЯ, ИКАТИ і т. ін., заст. Те саме, що гикавка, ікавка, гикання, ікання, гикати

Таким чином, серед позначок книжної лексики в Словнику доміантними є наступні: книжн., поет., наук., спец. Процентне співвідношення даних груп представлено в таблиці 1.

Таблиця 1.

Співвідношення різних типів книжної лексики

Тип лексики	Процент
Книжна	22
Поетична	9
Спеціальна	36
Наукова	25
Застаріла	5
Офіційно-ділова	3

Важливою лексикографічною проблемою можна вважати визначення стильової віднесеності багатозначних слів. Багатозначні слова можуть бути нейтральними в одних своїх значеннях і стилістично забарвленими в інших. Так, слова *рука* (*покрывительство*), *вода* (*порожні слова*), *небо* (*доля, Бог*), стають стилістично маркованими. Що стосується полістильових полісемантів, тобто багатозначних слів, які у різних значеннях мають різну стильову позначку, то тут спостерігається ряд варіантів.

1. Ряд значень є нейтральними, одне із значень має стильову позначку, наприклад:

ПАНАЦЕЯ, -і, ж. 1. У давньогрецькій міфології – богиня-зілителька. 2. книжн. Ліки алхіміків, які нібито допомагали від усіх хвороб. // перен., ірон. Універсальний засіб, який нібито запобігає будь-якому лиху, зараджує в розв'язанні всіх проблем

2. Усі значення мають різні стильові позначки:

а) 2 значення та 2 позначки:

АКЦЕПТ, -у, ч. 1. фін. Форма розрахунків, за якої платіжна вимога, виписана поставальником, оплачується банком тільки після згоди боржника. // Напис на векселі, що потверджує згоду того, хто має сплатити вексель. // Зобов'язання (підтвердження згоди) платника оплатити у встановлений строк переказний вексель (тратту), виставлений на оплату рахунок, задовольнити інші вимоги про оплату. // Гарантія оплати або згода на оплату грошових, товарних або розрахункових документів. 2. юр. Згода вступити в договір на запропонованих умовах. // Згода однієї сторони страхових відносин (страхувальника або страховика) з пропозиціями іншої сторони про укладення договору страхування або перестрахування на умовах, що відповідають цим пропозиціям.

б) 3 значення і 3 позначки

ІНКОРПОРАЦІЯ, -ї, ж. 1. книжн. Включення до свого складу чого-небудь; приєднання. Інкорпорація нових районів. <> Інкорпорація радіоактивних речовин – проникнення радіоактивної речовини та фіксація її в органах та тканинах тварин або рослин. 2. Надання згідно із законом групі осіб статусу юридичної особи, корпорації. 3. лінгв. Спосіб синтаксичного зв'язку між словами в реченні, за якого головний член словосполучення зливається з підрядними членами у фонетико-морфологічний комплекс, аналогічний слову. 4. юр. Зібрання в єдине ціле законів та інших правових актів, виданих у різний час, без зміни їхнього змісту. Інкорпорація чинних законів.

в) 4 значення і 4 позначки

ЗАЄЦЬ, зайця, ч. 1. Рід (*Lepus*) звірів родини зайцеподібних (*Leporidae*) надряду гризунів, з кучим хвостом, довгими задніми ногами і довгими вухами; в Україні представлений двома видами - зайцем сірим (*Lepus euroaeus*) та зайцем білим, або біляником (*Lepus timidus*). // розм. Заяче хутро. // розм. Заяче м'ясо. <>; Земляний заєць – те саме, що тушкан. Морський заєць – вид тюленя, що водиться в Білому морі. 2. розм. Безквитковий пасажир або глядач у театрі, кіно і т. ін. 3. розм., рідко. Те саме, що зайчик 2. 4. бірж., жарг. Нелегальний маклер, який таємно, без дозволу біржового комітету проникає на біржу з метою здійснення торговельних угод.

г) найбільша кількість позначок, що ми спостерігали в одній словниковій статті, склала 6-

7

ПАНЕЛЬ, -і, ж. 1. Доріжка для пішоходів на узбіччі дороги вздовж вулиці, вкрита асфальтом, камінням і т. ін.; тротуар. 2. Нижня частина стіни або вся стіна в приміщенні, опоряджена оздобленням, фарбуванням і т. ін. 3. спец. Частина пристрою, агрегата, приладу, на яку монтуються прилади контролю та управління. <> Панель приладів (приладна дошка) – площина у кабіні літака, автомобіля або ін. технічного засобу, на якій розміщуються прилади

(вимірювальні та інформуючі). 4. буд. Елемент конструкції збірної будови, що має форму великої плити. 5. гірн. Квадратова або прямокутна ділянка в шахті, яку під час розроблення горизонтальних або похилих пластів родовищ облаштовують для їх очищення. 6. спец. Ряд об'єктів (інформаторів), що враховуються при соціологічному обстеженні за певною програмою. Панель пошиту. 7. розм. Місце, де збираються повії. <> Піти на панель – вдатися до проституції. 8. Частина обшивки літального апарата.

Таким чином, система позначок книжної лексики є розгалуженою, проте, не завжди послідовною. Її подальше дослідження в напрямі можливої систематизації є перспективою нашого подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балог В.О. Галузева лексика в Словнику української мови в 11-ти томах (1970-1980 рр.) (семантичний та стилістичний аспекти). – Автореферат дис.... кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова / В.О. Балог. – Інститут української мови НАН України, Київ, 2003. – 20 с.
2. Бойко Н.І. Українська експресивна лексика: проблеми семантики і функціонування. – Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Інститут української мови НАН України, / Н.І. Бойко. Київ, 2006. – 20 с.
3. Бурківська Л.Ю. Лексика історичної прози Богдана Лепкого в контексті загальнолітературної та стилістичної норми. – Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова / Л.Ю. Бурківська. – Інститут української мови НАН України, Київ, 2003. – 20 с.
4. Жила Т. І. Адміністративно-територіальна лексика української мови. – Автореф. дис.. на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова / Т.І. Жила. – Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. – Київ, 2006.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.

Книжная лексика как сегмент толкового словаря. В статье рассматриваются особенности толкования определенных групп слов, которые относятся к книжной лексике, анализируется связь полисемантичности слов и их стилиевой отнесенности.

Ключевые слова: книжная лексика, словарная статья, толкование, помета.

Bookish vocabulary as a segment of explanatory dictionary. The article deals with the possibilities of explanation of separate word groups which are referred to bookish vocabulary; the connection between word polysemy and their style reference is analysed.

Key words: bookish vocabulary, dictionary entry, explanation, remark.